

K problematice společenského vědomí

KAREL KÁRA

Ústav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha

I když v posledních desetiletích věnoval marxisticko-leninský výzkum, zejména v SSSR, problematice vědomí zvýšenou pozornost a na tomto úseku bylo dosaženo výrazných úspěchů, má řada aspektů této problematiky stále ještě diskusní charakter.

Život společnosti je organickou jednotou dvou nejdůležitějších stránek — materiální a duchovní. Jedním z nejdůležitějších aspektů duchovního života je společenské vědomí.(1)

Společenské vědomí(2) je souhrnem společenských idejí a teorií, sociálních

(1) Vymezení pojmu společenské vědomí je do značné míry těsně spjato s vymezením pojmu společenské bytí, neboť od toho závisí pojmání obsahu společenského vědomí. V marxistické literatuře se setkáváme s různými výklady kategorie společenského bytí. V pojetí kategorie bytí existují dvě krajnosti: jedna z nich spočívá v redukování pojmu společenské bytí na pouhý souhrn výrobních vztahů a druhá naopak obsah tohoto pojmu neúměrně rozšiřuje. Zahrnuje do kategorie společenského bytí veškerý reálný praktický život a činnost (tj. i duchovní život a veškerou činnost lidí). V. P. Tugarinov a J. Vaněk zahrnují do společenského bytí i třídy, národy a rodiny [viz Tugarinov 1974 : 116; Vaněk 1978 : 44]. Tyto názory jsou však nepřesné, neboť tyto jevy tvoří nejen součást společenského bytí, ale jsou i nositeli společenského vědomí.

Materiální stránku života společnosti nazýváme společenským bytím. Pod pojem společenské bytí zahrnujeme nejen systém výroby, ale veškeré materiální společenské vztahy společnosti a přírodu, přesněji řečeno tu její část, která je zahrnuta do společenské praxe [Uledov 1973 : 26—28].

Duchovní stránka života společnosti je souhrnem minulých i současných výsledků duchovní činnosti lidstva. Neexistuje „jako samostatná podstata vedle jeho materiální stránky, nýbrž jako odraz materiálního společenského bytí v hlavách lidí“ [Seleznev 1976 : 22]. Podle některých autorů odráží společenské vědomí vývoj všech složek společnosti i všechny vnější vlivy, které zpětně ovlivňují jednání a aktivitu lidí. Společenské vědomí neodráží vývoj všech složek společnosti a ne všechny vnější vlivy, ale jen ty, které v té či oné podobě vstupují do vědomí lidí.

(2) Společenské vědomí „se liší od vědomí jakožto vlastnosti každé rozumné bytosti (vědomí obecně) i od individuálního vědomí. Vztahy mezi vědomím, společenským vědomím a individuálním vědomím jsou dialektickými spojitostmi mezi obecným, zvláštním a jedinečným“ [Vaněk 1980 : 35].

Pro řešení problematiky sociologického výzkumu vědomí jsou velmi podstatné — jak správně zdůrazňuje F. Zich — práce A. K. Uledova. A. K. Uledov rozlišuje ve své práci Struktura společenského vědomí gnozeologický a sociologický aspekt společenského vědomí. Gnozeologický aspekt společenského vědomí se týká „povahy společenského vědomí jako ‚vědomí‘ bytí, jeho ‚vyjádření‘, tj. jeho chápání jako odrazu společenského bytí“ [Uledov 1973 : 28]. Sociologický aspekt společenského vědomí se týká sociální podmíněnosti společenského vědomí, tj. toho, „za jakých podmínek se uskutečňuje odraz, jaká třída (nebo třídy) vystupuje jako nositelka vědomí atd. Ve skutečnosti je vědomí podmíněno společenským bytím dané formace, epochy, závisí jak na objektu odrazu, tak i na subjektu, tj. na konkrétním nositeli vědomí. Tytéž ekonomické vztahy (objekt odrazu) se různě pojmají ve vědomí různých tříd, např. buržoazie a proletariátu, z nichž každý vidí a hodnotí skutečnosti po svém“ [Uledov 1973 : 28].

Ve své práci Obščestvennaja psichologija i ideologija rozvíjí Uledov dále gnozeologickou a sociologickou problematiku společenského vědomí v souvislosti s rozlišo-

citů a nálad, jejichž prostřednictvím si lidé uvědomují své společenské vztahy. Součástí společenského vědomí jsou i přírodní a technické vědy, které odrážejí vztahy lidí k přírodě, jakož i ta část umění, která má povahu společenského vědomí. Důležitou složku společenského vědomí tvoří světový názor.

„Společenské vědomí“ — napsal F. Zich — „není prostou sumací forem, sfér či úrovní, není ani sumací vědomí tříd či sociálních skupin, ale specifickým dynamickým systémem, relativní samostatnou kvalitou. Jeho jednotlivé komponenty (formy, úrovně atd.) jsou vůči sobě v složitém vzájemně podmíněném a komplementárním vztahu; při dlouhodobě určující roli takových forem vědomí, které vyjadřují základní životní procesy (ekonomické, politické) se vyznačují rozdílnou vahou v závislosti na konkrétně historických podmínkách“ [Zich 1986 : 434—435].

Socialistické společenské vědomí je souhrnem socialistických idejí a teorií, sociálních citů a nálad, jejichž prostřednictvím si lidé uvědomují své socialistické vztahy. Obsahem socialistického vědomí je ideologický a sociálně psychologický odraz socialistických společenských vztahů ve vědomí společnosti, společenských procesů probíhajících za socialismu a neantagonistických rozporů vyplývajících ze socialistických vztahů. Součástí obsahu vědomí socialistické společnosti jsou i přírodovědecké a vědeckotechnické poznatky, které jsou vědeckým odrazem té části přírody, která je zahrnuta do společenské praxe. Adekvátní součástí vědomí socialistické společnosti jako takové je i neideologická složka marxisticko-leninských společenských věd, jakož i druhú (forem) společenského vědomí, pokud odráží vztahy a jevy, jež jsou v souladu s principy socialismu. Součástí socialistického vědomí je i ta část socialistického umění, která má povahu socialistického vědomí. Základní složku socialistického vědomí tvoří marxisticko-leninský světový názor.

Každé společenské vědomí je aktivní vůči společenskému bytí a vyznačuje

váním pojmu „společenské vědomí“ od pojmu „vědomí společnosti“. „Pojem ‚společenské vědomí‘ označuje duchovní skutečnost jako odraz společenského bytí, tj. duchovního, odvozeného od bytí jevu. Obsah pojmu ‚vědomí společnosti‘ zahrnuje především útvary lišící se podle subjektu (vědomí třídy, vědomí národa, nebo např. vědomí pracovního kolektivu a jiných skupin lidí), podle rozšířenosti v rámci pospolitosti (specializované a masové vědomí), podle konkrétního zaměření (světový názor, mínění, duchovní klima, společenské normy, tradice atd.)“ [Uledov 1985 : 47]. „Pojem ‚vědomí společnosti‘ nenašel ještě širší uplatnění v literatuře“ [Uledov 1985 : 48].

Uledovovu koncepci „vědomí společnosti“ aplikoval F. Zich na problematiku sociologického výzkumu společenského vědomí ve stati Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti. F. Zich se ztotožňuje s Uledovovým názorem, že „používali se jen pojmu společenské vědomí pro všechny situace, je to nedostatečné a přináší to řadu potíží“ [Zich 1986 : 435]. Dále autor uvádí, že „zvláště při sociologickém výzkumu společenského vědomí je nezbytné přesně identifikovat právě jeho nositele, tj. společnost, národ, třídy, skupiny, jednotlivce, a určit zda zkoumáme jeho obsah, strukturu, vývoj, stav, vztah ke konkrétnímu jednání atd. To umožňuje, aby bylo současně zkoumáno bytí sociálního nositele, jeho objektivní determinovanost, souvislosti a podmínky existence. Právě v tomto sjednocení zkoumání základových a nadstavbových aspektů, bytí a vědomí, objektivní a subjektivní stránky existence sociálních útvarů podle našeho soudu spočívá specifika i potence sociologického poznání společenských jevů“ [Zich 1986 : 435].

Souhlasíme s F. Zichem, že o skutečném stavu vědomí v naší společnosti můžeme získat adekvátní představu pouze tehdy, jestliže jsou názory a postoje nositelů vědomí zkoumány nejen v rovině vědomí, ale v jednotě s jejich společenským bytím. Takto pojatý výzkum je založen nejen na zkoumání vědomí jako odrazu společenského bytí (gnozeologický aspekt vědomí) a jeho sociální podmíněnosti (sociologický aspekt vědomí, ale jeho důležitou součástí tvoří i některé útvary společenského bytí. Jsme toho názoru, že Zichova koncepce, jejímž hlavním obsahem je zaměření sociologických výzkumů tímto směrem, má zásadní význam.

se určitým stupněm cílevědomosti a uvědomělého jednání lidí. Tím spíše to platí o socialistickém vědomí, které je nejvyšším historickým typem třídního vědomí. Socialistické vědomí se vyznačuje vysokým stupněm uvědomělého jednání lidí na základě společenské uvědomělosti.

Od pojmu socialistické vědomí nutno odlišovat pojem společenské vědomí socialistické společnosti na daném stupni vývoje, pro něj je možno použít i označení reálné vědomí socialistické společnosti.(3) „Toto vědomí konkrétně se vyvíjející společnosti vyjadřuje především daný stav změn ve směru formování socialistického společenského vědomí a stav překonávání různých přežitků minulosti i nových negativních jevů ve vědomí a způsobu života lidí, které nemohly být a nebyly zatím překonány“ [Brychnáč—Čechák 1986 : 454].

Proces přechodu od kapitalismu k socialismu je neoddtělitelně spojen s formováním socialistického společenského vědomí. Utváření socialistického společenského vědomí je obecnou zákonitostí vývoje socialismu, která se prosazuje s objektivní nutností.

Socialistické společenské vědomí nevzniká po vítězství socialistické revoluce automaticky. Po nastolení socialistické státní moci a vybudování základů socialismu se stávají socialistické ideje hlavními idejemi v celospolečenském vědomí.(4) V socialistické společnosti existují ještě po dlouhou dobu různé prvky předsocialistické ideologie a psychologie, které se svérázně proplétají s převažujícími socialistickými rysy v existujícím celospolečenském vědomí. Nesocialistické či antisocialistické prvky ve vědomí lidí mají své zdroje nejen ve vnitřních podmínkách, ale jsou i produktem vnějších vlivů, které jsou do vědomí lidu země socialismu vnášeny ze země imperialistické soustavy.

Proces formování socialistického vědomí a uvědomění neprobíhá v socialistické společnosti rovnoměrně. Hlavním nositelem formujícího se socialistického vědomí a uvědomění je strana marxisticko-leninského typu, což je dáno její avantgardní rolí ve společnosti, kterou zaujímá i v oblasti vědomí. Dosažená úroveň vědomí ostatní části společnosti je mnohem nižší. I když vědomí a uvědomění podstatně většiny členů strany má již socialistický charakter, neprobíhá tento proces ani v její členské základně lineárně.

(3) S pojmem reálné vědomí jsou spojeny některé nejasnosti. Pojmy reálné vědomí, reálné společenské vztahy apod. používal ve svých pracích již K. Marx. Rozuměl jimi existující společenské vědomí či vztahy. Tyto reálně existující jevy neexistují v „ryzí“ podobě. Společným rysem reálné existujících jevů je, že obsahují cizorodé prvky, které prostupují jejich obsah. Obsah pojmů reálné existujících jevů nutno odlišovat od jejich „modelové“ formy, která je vědeckou abstrakcí, zahrnující pouze ty znaky příslušného jevu, které vyplývají z jeho podstaty a základních zákonitostí. Do obsahu pojmů jevů chápáných jako takových, nepatří tudíž znaky nahodilé a cizorodé. Proto do obsahu pojmů socialismus a socialistické vědomí, chápáných jako takových, nezahrnujeme různé nesocialistické prvky (např. přežitky kapitalismu), které existují v té či oné podobě ve všech socialistických zemích. Obsah pojmů reálný socialismus či reálné společenské vědomí země reálného socialismu tvoří vedle podstatných vztahů, které určují podstatu těchto jevů i různé nesocialistické rysy, které v jednotlivých socialistických zemích a jejich vědomí existují. Problematiku reálného socialismu a jeho společenského vědomí je možno zkoumat v rovině obecného, zvláštního a jedinečného. Z tohoto hlediska má pojem reálné vědomí povahu obecného, reálné vědomí socialistických zemí povahu zvláštního a reálné vědomí v určité zemi (např. v ČSSR) povahu jedinečného.

Také A. K. Uledov používá ve své práci Struktura společenského vědomí pojem reálné vědomí i když jej neurčuje blíže z hlediska obecného, zvláštního a jedinečného [viz Uledov 1973 : 40, 328 aj.].

(4) „Myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami, tj. třída, která je vládnoucí materiální silou společnosti, je zároveň její vládnoucí duchovní silou“ [Marx-Engels 1958 : 59].

Nutnost formování a rozvíjení socialistického vědomí našich pracujících nabyla zvláštního významu v období budování rozvinutého socialismu.

Nový obsah vědomí socialistické společnosti se projevuje v růstu uvědomělosti lidu. Třídní uvědomělost mas, neslučitelná s vědomím vládnoucí třídy v třídně antagonistických společnostech, vystupuje za socialismu jako základní ukazatel, podle něhož můžeme posuzovat úroveň vědomí člověka.

„Uvědomělost jako kvalitativní charakteristika vědomí vyjadřuje přesvědčenost lidí, jejich ideovost, aktivní vztah k životu. Vyjadřuje vztah osobnosti ke společnosti a společnosti k osobnosti. Mimo vztahy, reálné činy a jednání lidí nelze hovořit o uvědomělosti, a tudíž ani o vědomí...“ [Uledov 1973 : 244].

Socialistické uvědomění je kvalitativní charakteristikou socialistického vědomí a vyznačuje se těmito základními rysy: 1. je založeno na přesvědčení o správnosti marxisticko-leninské ideologie a nutnosti její aplikace v socialistické společenské praxi; toto přesvědčení je založeno na adekvátní znalosti marxisticko-leninské ideologie a rozumovém a citovém ztotožnění se s ní, jakož i s politikou komunistické strany, která řídí rozvoj socialistické společnosti; 2. vyznačuje se existencí socialistické sociálně a individuálně psychologické roviny ve vědomí lidí, která se promítá i do jejich vztahů, životního způsobu, jednání, činů apod.;

3. je založeno na vysokém stupni aktivního úsilí o uskutečnění cílů a úkolů vytyčených komunistickou stranou. jejíž společenská a společensko-politická praxe je založena na marxisticko-leninské ideologii; povaha a stupeň zapojení lidí do aktivní praktické činnosti jsou důležitým ukazatelem úrovně jejich uvědomění;

4. kvalitativně vyšší úroveň socialistického vědomí, která charakterizuje socialistické uvědomění, se důsledně promítá i do vztahů jednotlivce ke společnosti a společnosti k jednotlivci;

5. podstatnou stránku socialistického uvědomění tvoří jeho internacionalistická rovina [Mužík 1981 : 11—12; 1985 : 43—44].

Stručně řečeno, socialistické uvědomění je založeno na přesvědčení (které má racionální a emocionální stránku) o vědeckosti marxisticko-leninské ideologie, správnosti základních úkolů vytyčených komunistickou stranou a realizovaných pod jejím vedením; toto přesvědčení tvoří nedílnou jednotu s vysoce aktivním vztahem subjektu (jednotlivce, skupiny) ke společnosti a společenské praxi, který nachází svůj výraz ve svědomitém vztahu lidí k povinnostem vůči společnosti.

Nositelům společenského vědomí je společnost, která je v důsledku historického vývoje diferencovaná na třídy, národy a jiné sociální skupiny. V třídní společnosti jsou hlavními subjekty vědomí třídy. Vědomí subjektů společenského vědomí prostupuje gnozeologické formy společenského vědomí a dává jim sociálně podmíněný charakter, v němž třídní složka hraje určující roli. V důsledku různých sociálních podmínek různých tříd a jiných sociálních skupin, mají různé sociální skupiny různou sociální psychologii a různé třídy mají nadto i různou ideologii. Zatímco se sociální psychologie vyznačuje uvědomováním si třídních zájmů na úrovni citů, nálad, názorů a nepřiliš hlubokým (ve smyslu teoretickém) chápáním sociálních podmínek života příslušnými sociálními skupinami, je ideologie(5) charakteristická tím, že odráží

(5) Ideologie je nerozlučně spjata s existencí tříd. A. K. Uledov charakterizuje nepřesně „ideologii jako sebevědomí společnosti“ [Uledov 1973 : 190]. Podle našeho názoru je ideologie sebevědomím tříd a jen v socialistické společnosti je současně i sebevědomím společnosti. V prvobytně pospolné společnosti, kdy neexistovaly třídy, nemohla existovat ani ideologie a jestliže neexistovala, nemohla být sebevědomím společnosti této společenské formace. Podobně tomu bude i ve druhé

společenské bytí prizmatem třídních zájmů. Vědomí sociálních skupin je prostoupeno nejen sociální psychologií a ideologií, ale i světovým názorem, vědou a tou částí umění, která má povahu společenského vědomí.

Nejdůležitější zvláštností socialistického společenského vědomí je to, že vyjadřuje společenské bytí v idejích, názorech, citech a jiných duchovních útvarcích sdílených všemi třídami a pracující inteligencí s tím, že vedoucí postavení v něm zaujímá vědomí dělnické třídy. Touto zvláštností se socialistická společnost zřetelně odlišuje od třídně antagonistických společností, v nichž má každá třída svoji ideologii a sociální psychologii.

Ideologickou složkou socialistického vědomí je ideologie dělnické třídy — marxismus-leninismus — která je současně i ideologií všech sociálně třídních skupin socialistické společnosti. Socialistické společenské vědomí je založeno na principu, že v rovině sociálně psychologické se ostatní sociálně třídní skupiny ztotožňují se sociální psychologií dělnické třídy potud, pokud socialismus a historická mise dělnické třídy vyjadřují společné zájmy celé společnosti. Současně je však socialistická sociální psychologie družstevního rolnictva utvářena i specifickou povahou družstevního vlastnictví, které je nižší formou socialistického vlastnictví; v případě pracující inteligence je její socialistická sociální psychologie spoluovlivňována jejím specifickým postavením ve výrobě a sociálně třídní struktuře. Socialistické společenské vědomí odráží tudíž skutečnost nejen z pozic dělnické třídy, ale i z pozic družstevního (kolchozního) rolnictva a pracující inteligence, neboť jejich základní zájmy se v podstatě shodují se zájmy dělnické třídy [Uledov 1973 : 238]. Proto třídní charakter formujícího se socialistického společenského vědomí vystupuje ne v protikladu k vědomí dělnické třídy, družstevního (kolchozního) rolnictva a pracující inteligence, ale v antagonistickém protikladu k nesocialistickým přežitkům, jež stále ještě existují ve vědomí socialistické společnosti; je v antagonistickém protikladu k vědomí, které je vládnoucím vědomím v imperialistickém světě.

Z toho, co bylo řečeno o třídním obsahu socialistického vědomí, je zřejmé, že je nutno se vyvarovat dvou protikladných omylů. Socialistické vědomí jednak nelze redukovat pouze na vědomí dělnické třídy, neboť jeho sociálně třídní základ je širší, jednak je nutno mít na zřeteli vedoucí postavení vědomí dělnické třídy v socialistickém vědomí. Nerespektování těchto zásad by se odrazilo negativně nejen v oblasti teorie, ale vedlo by i ke škodlivým důsledkům v naší společenské praxi.

Tvorba socialistického vědomí a uvědomění v naší sociálně třídní struktuře je velmi obtížným a složitým procesem. Budování rozvinutého socialismu se významně promítá i do sociálně třídní struktury tím způsobem, že posiluje shodu základních zájmů a tvorbu morálně politické jednoty všech sociálně třídních složek naší společenské struktury, zintenzivňuje proces sblížení tříd, překonávání třídních rozdílů a rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Tento proces však neprobíhá v naší společenské praxi bezproblémově, což se odráží i v rovině společenského vědomí a vcelku kladné působení změn v sociálně třídní struktuře spjatých s budováním rozvinutého socialismu na tvorbu socialistického vědomí a uvědomění je současně doprovázeno některými negativními jevy.

Socialistická povaha naší společnosti je základním faktorem, který v rozhodující míře určuje i utváření internacionalistického a socialistického vlasteneckého vědomí a uvědomění. Socialistické zřízení spojuje základní zájmy obou

fázi komunismu. Ideologie nebyla a není sebevědomím společnosti ani ve vykořisťovatelských společnostech, neboť jak správně napsal Uledov, „společnost, kde vládnou společenské síly nad lidmi, nemá sebevědomí“ [Uledov 1973 : 204].

našich tříd a pracujících inteligence všech našich národů a národností. Obsah formujícího se socialistického vlastenectví je dán nejen jejich poměrem k národním vlastem, ale zejména jejich poměrem ke společné vlasti. Touto společnou vlastí je ČSSR. Nositelem formujícího se socialistického vědomí a uvědomění je celá sociálně třídní struktura českého a slovenského národa a všech našich národností. Proces utváření internacionalistického a socialistického vlasteneckého vědomí a uvědomění našich pracujících se nachází teprve ve stadiu svého řešení a jeho úspěšné rozvíjení není bezproblémové.

I když v socialistické společnosti již neexistují třídy, v jejichž zájmu by bylo rozvíjení nesocialistické ideologie a psychologie, existují i zde možnosti růstu a přežívání prvků nesocialistického vědomí.⁽⁶⁾ Pozůstatky nesocialistického vědomí jsou v naší společnosti přechodné a pojí se v té či oné míře s odkazem minulosti a působením kapitalistického světa na náš socialistický rozvoj. Nesocialistické prvky vědomí mají své zdroje i v rozporných podmínkách existence a vývoje naší společnosti. Pokud budou existovat cizorodé prvky v naší ekonomické základně, sociálně třídní struktuře a jiných sférách společenského života, budou se stále reprodukovat faktory, momenty a vlivy, které budou narušovat proces tvorby socialistického vědomí a uvědomění pracujících. Proto musí být úsilí strany o utváření socialistického vědomí a uvědomění lidu neoddelitelně spojeno nejen s bojem proti imperialistické ideologii, ale i s úsilím o vymýcení nesocialistických prvků z naší ekonomické základny a ostatních sfér života společnosti.

* * *

Struktura společenského vědomí má různé roviny. Základy členění těchto rovin najdeme již v pracích K. Marxe: „Ostatně o takových jevových formách, jako je ‚hodnota a cena práce‘ nebo ‚mzda‘, na rozdíl od podstatného vztahu, který se v nich projevuje — na rozdíl od hodnoty a ceny pracovní síly — platí totéž, co platí o všech jevových formách vůbec a o základu za nimi skrytém. Tyto formy se reprodukují bezprostředně samy sebou, jako běžné formy myšlení, jejich základ však musí být teprve objeven vědeckým zkoumáním. Klasická politická ekonomie proniká velmi blízko k pravému stavu věcí, avšak neformuluje ho vědomě. Nemůže to udělat, pokud vězí ve své měšťácké kůži“ [Marx 1953 : 571].

Z Marxova rozboru plyne, že strukturu společenského vědomí lze členit na rovinu vědeckého vědomí a nevědeckého vědomí. Vědecké vědomí je výsledkem vědeckého zkoumání, které odhaluje podstatu jevů, zatímco běžné vědomí (chápano jako jedna z forem nevědeckého vědomí) je jevovou formou myšlení, která postihuje jevové aspekty jevů a neodhaluje jejich podstatu.

Marxovo členění rovin struktury společenského vědomí je pouze jedním z možných přístupů k této problematice. Tvoří však základ, z něhož je možno vycházet. V současné literatuře se běžně setkáváme se členěním struktury společenského vědomí na teoretické a na rovinu nižší. Toto členění, které je spojeno s řadou obtíží, vyvolalo živou diskusi — zejména v SSSR — která stále ještě není uzavřena [Čáповá—Hrzal 1986 : 472].

Pojem teoretické vědomí nelze směšovat s pojmem vědecké vědomí. To je dáno tím, že jeho obsah tvoří i různé nevědecké teorie. Teoretická rovina socialistického teoretického vědomí se kvalitativně liší od teoretického vědomí vykořisťovatelských společností. Od socialistického teoretického vědomí nutno

(6) Problematika nesocialistických prvků v našem společenském vědomí, jejichž reprodukce a sociální kořeny, které je plodí, je zevrubně osvětlena ve stati K. Pomaizla Ke kořenům a projevům nacionální omezenosti a nacionalismu v českém prostředí [Pomaizl 1972 : 1370—1381].

odlišovat teoretické vědomí reálně existujících socialistických společností. Tak například do teoretické roviny našeho reálně existujícího společenského vědomí patří nejen vědecké vědomí (které určuje charakter našeho teoretického vědomí), ale jeho obsah tvoří i náboženské teorie s tím, že „vědecký ateismus... představuje teoretickou rovinu překonání náboženského vědomí“ [Brychnáč-Čechák 1985 : 8].

Někteří autoři se domnívají, že teoretické vědomí se vyznačuje tím, že „se snaží proniknout do samé podstaty jevu, odhalit zákonitosti jejich existence a vývoje“ [Uledov 1973 : 48]. Podobně charakterizují teoretické vědomí i V. Brychnáč a V. Čechák: „Teoretické vědomí lze charakterizovat jako vědomí pronikající k podstatě a příčinám jevů a procesů a snaží se o jejich určitý ucelený výklad“ [Brychnáč-Čechák 1985 : 633]. Takováto charakteristika teoretického vědomí je nepřesná, neboť postihuje pouze jeden ze dvou základních aspektů teoretického vědomí. Teoretické vědomí je vnitřně rozporné. Jedním z jeho základních aspektů je, že se snaží odhalit podstatu a zákonitosti vývoje jevů. Komě této vědecké stránky má i stránku nevědeckou, kterou tvoří nemarxistické společenské vědy a nevědecké ideologické teorie. Tyto složky teoretického vědomí nejenže neodhalují podstatu jevů, ale snaží se ji zpravidla zatemnit.

Nižší rovinu vědomí vymezují či označují různí autoři různě. Například Š. Čáková, L. Hrzal, A. K. Uledov a další používají pro označení nižší roviny vědomí „běžné“ či „praktické vědomí“, V. P. Tugarinov „každodenní vědomí“, J. Vaněk považuje za nižší rovinu vědomí „empirické vědomí“, a A. V. Baranov, I. A. Seleznev aj. ztotožňují „běžné“ vědomí se sociální psychologií.

Velmi podrobně se zabývá různými přístupy k vymezení obsahu nižší roviny struktury společenského vědomí V. P. Tugarinov; označuje ji, jak již bylo řečeno, jako „každodenní vědomí“.

„Charakteristiky a definice každodenního vědomí jsou v naší literatuře různé. Někdy se charakterizuje jako emocionální na rozdíl od racionálního vědomí. Jindy — jako předvědecké nebo mimovědecké „naivní“, nekritické, ba dokonce „iluzorní“ vědomí. Některí definují každodenní vědomí jako sféru osobních, každodenních elementárních zájmů a ztotožňují je s individuálním vědomím, které se takto redukuje na vymezenou oblast každodenního vědomí, což je nesprávné, protože individuální vědomí obsahuje též vědecké, politické, etické a jiné zájmy. Jiní je zase ztotožňují se společenskou psychologií nebo společenskou psychologii zahrnují do každodenního vědomí jako jeho součást“ [Tugarinov 1974 : 130]. „Jenomže určit podstatu a vymezit sféru každodenního vědomí skutečně není jednoduché“ [Tugarinov 1974 : 130]. Podle V. P. Tugarinova i ta nejpromyšlenější definice postihuje rysy každodenního vědomí jen přibližně.

Různé charakteristiky každodenního vědomí — uváděné V. P. Tugarinovem — nejsou kontrapozicí teoretického společenského vědomí. Jsme toho názoru, že jestliže je protikladem teorie empirie, pak kontrapozicí teoretického vědomí je empirické vědomí. „V marxismu-leninismu“ — napsal K. Rychtařík — „sledujeme vzájemný vztah empirie a teorie jako vztah dvou základních komponent komplexního poznání. Tvoří dialektickou jednotu, vzájemně se předpokládají a podmiňují“ [Rychtařík 1985 : 25].

Protikladem vědeckého vědomí je nevědecké vědomí, které má četné často se od sebe značně lišící formy. Vědecké vědomí tvoří podstatnou součást teoretického vědomí a empirické vědomí stojí proto v tomto smyslu i v protikladu vůči vědeckému vědomí. Takto chápal také vztah mezi teoretickým, vědeckým a empirickým vědomím B. Engels, který v předmluvě k Antidührin-

gu napsal: „Dnes už přírodní vědy dospěly rozhodně tak daleko, že se nevyhnou dialektickému shrnutí. Ale usnadní si tento proces, nebudou-li zapomínat, že výsledky, v nichž se shrnují jejich zkušenosti, jsou pojmy, že však umění zacházet s pojmy není vrozené a že je nedává ani obyčejné všední vědomí, nýbrž že je k němu zapotřebí skutečného myšlení a že toto myšlení má rovněž dlouhé empirické dějiny, o nic víc a o nic méně než empirické zkoumání přírody. Právě tím, že si začne osvojovat výsledky tříapěticíletého vývoje filozofie, oprostí se jednak od jakékoli zvláštní přírodní filozofie, stojící mimo ně a nad nimi, a jednak také od své vlastní omezené metody myšlení přejaté z anglického empirismu“ [Marx-Engels 1966 : 39—40]. Pro nižší rovinu vědomí zde Engels používá označení „obyčejné všední vědomí“ (gewöhnliches Alltagsbewusstsein).

Nižší rovina společenského vědomí se v současné literatuře nejčastěji označuje jako běžné vědomí. Pokud se tímto termínem rozumí rovina vědomí, jejíž hlavní obsahovou složku tvoří empirické poznatky, lze, podle našeho názoru, s obsahem pojmu označovaného běžné vědomí souhlasit. Vcelku správně jeho obsah vymezuje V. A. Medveděv: „Běžné vědomí se formuje tak, že se v hlavách lidí bezprostředně odrážejí přírodní a sociální podmínky jejich existence; je tedy omezeno empirickými poznatky. Takové vědomí se do značné míry vytváří živelně, charakterizují je neuspořádané představy o okolní skutečnosti, a jestliže i pronikne k podstatě nepříliš složitých procesů a jevů, pak je to jen v tom nejprvnějším přiblížení“ [Medveděv 1983 : 89—90].

Pojmy empirické a běžné vědomí se plně nekryjí. Pojem běžné vědomí je širší než pojem empirické vědomí, neboť obsahuje i některé složky vědomí, které nemají povahu empirického vědomí. Některí autoři — u nás Čápová a Hrzal — zahrnují do běžného vědomí veškerou duchovní činnost lidí, která nemá povahu vědeckého vědomí a netvoří příslušnou složku profesionální umělecké tvorby [Čápová—Hrzal 1986 : 473].

Empirické a běžné vědomí je možno pojímat jako dva druhy (či dvě úrovně) nižší roviny společenského vědomí s tím, že empirické vědomí tvoří součást běžného vědomí.

Ve struktuře společenského vědomí stojí teoretické vědomí v dialektickém protikladu k empirickému vědomí a s jistou dávkou nepřesnosti lze říci, že tvoří i protipól běžného vědomí.

Empirií se běžné rozumí souhrn zkušenostních poznatků, zvláště poznatků získaných smysly a souhrn prakticky osvojených znalostí a dovedností, které se utvářejí v procesu vzájemného působení lidského subjektu a objektivní reality, v procesu společenské praxe. Neoddělitelnou součástí empirických poznatků tvoří i jistá úroveň jejich zobecnění. „Empirická rovina poznání není proto nikdy jen ‚holým popisem‘ oproštěným od teoretických premis. Je sice nejnižším, ale přesto určitým stupněm zobecnění... musíme znovu a znovu připomínat, že neexistují empirické údaje, které by nebyly spojeny s teorií, neexistuje žádná ‚čistá empirie‘“ [Rychtařík 1985 : 32—33].

Empirické vědomí „vzniká spontánně jako duchovní doprovod individualisticky pojmávané praxe jednotlivého subjektu, spolu se spontánně se formulujícím světovým názorem. Avšak činnost individua má svůj konkrétně historický objektivní podklad, díky němuž získávají jednotlivci v téže době v téže sociálním zařazení obdobnou zkušenost. Tak v sobě i empirické vědomí nese prvky společné mnohým jednotlivcům (skupinám), ale zároveň je modifikováno výrazněji než třeba je tomu u teoretického vědomí vždy z určitého zorného úhlu jednotlivcova postoje“ [Vaněk 1980 : 114]. K tomu je třeba dodat, že právě tyto prvky (přesněji řečeno rysy) společné společenským skupinám tvoří empirickou rovinu společenského vědomí.

Za důležitý aspekt řešení problematiky nižší roviny vědomí považujeme vyjasnění otázky jejího nositele či nositelů. Nutno mít na zřeteli skutečnost, že jestliže nositele empirického vědomí omezíme pouze na vědomí jednotlivců, nezkoumáme nižší rovinu společenského vědomí, ale individuální vědomí. Toto hledisko se bohužel ne vždy respektuje a subjekty empirického vědomí jsou často redukovány pouze na jednotlivce. Je pravda, že společenské vědomí existuje pouze skrze individuální vědomí, avšak není jeho pouhou sumací; jde o vztah obecného, zvláštního a jedinečného. Empirické vědomí má specifickou poznávací funkci a vlastní úkoly, jejichž řešení je spojeno se specifickými metodami poznání.

„Vymezení dvou úrovní vědomí je podmíněné, relativní, neboť tyto úrovně neexistují v čisté podobě. Teoretické vědomí má koneckonců empirický základ a běžné vědomí do určité míry obsahuje zobecněné představy o okolním světě. Hranice mezi běžným a vědeckým vědomím je proměnlivá, pohyblivá. Závisí na úrovni rozvoje společnosti a osobnosti“ [Medveděv 1983 : 90].

V socialistické společnosti, zejména v etapě budování a ve vybudované rozvinuté socialistické společnosti, se utváří vědomí nejširších mas pod vlivem socialistické skutečnosti a odráží postavení člověka, který se stává tvůrcem společenského života. „Běžné vědomí a společenská psychologie se v podmínkách rozvinutého socialismu konstituují v teoreticky obohacený a aktivní duchovní fenomén. Ten se stále více ‚teoretizuje‘, ale zároveň zůstává těsně spjat se životem, s každodenními zájmy a psychologii lidí. Vědecké ideje, které kdysi byly pouze majetkem vědců a ideologických teoretiků, dnes pronikly do vědomí nejširších mas a staly se návodem jejich jednání. Ani dnes samozřejmě nemizí rozdíl mezi běžným a teoretickým vědomím. Je to dáno jednak nestejnou úrovní vzdělání, kultury a teoretické přípravy jednotlivých členů společnosti, sociálních a profesionálních skupin, jednak tím, že běžné vědomí má širší a konkrétnější objekt odrazu než vědomí teoretické“ [Medveděv 1983 : 91].

Podle V. A. Medveděva neexistuje „žádný důvod k tomu, abychom na běžné vědomí pohlíželi jako na něco, co není dosti na úrovni, co není zcela socialistické, a abychom běžné vědomí v tomto smyslu stavěli proti vědomí teoretickému“ [Medveděv 1983 : 91]. Tato úvaha V. A. Medveděva, která zdůrazňuje socialistický obsah běžného vědomí a jeho jednotu s teoretickým vědomím, vyžaduje určité doplnění. Domníváme se, že v podmínkách reálného socialismu je adekvátnější hovořit o procesu formování socialistického běžného vědomí s tím, že mezi běžným a teoretickým vědomím existuje nejen jednota, ale i větší či menší napětí. Toto napětí vyplývá z rozporné jednoty obou rovin vědomí, jakož i z toho, že proces předbíhání a opožďování společenského vědomí vůči společenskému bytí probíhá jinak u teoretického než u běžného vědomí. To platí zejména v socialistické společnosti, kde tendence předbíhání a opožďování vědomí vůči společenskému bytí se oproti předchozím společenským řádům kvalitativně změnily.

I když ani v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti se neruší rozdíl mezi běžným a teoretickým vědomím, dochází v důsledku pronikání vědeckých idejí do vědomí lidu k výrazným změnám v nižší rovině vědomí. Běžné vědomí zde nabývá řadu prvků a rysů, které je modifikují do té míry, že v určitém směru dochází k poměrně značnému přesahu jeho obsahu. Hranice mezi běžným a teoretickým vědomím je v socialistické společnosti mnohem rozpornější a pohyblivější, než tomu bylo v předchozím společenském vývoji.

Vymezení obsahu pojmu běžné vědomí je věnována v sovětské literatuře již řadu let zvláštní pozornost. V poslední době se i u nás stala tato problematika

předmětem odborného zájmu. Pro její řešení má zvláštní význam stat Š. Čá-pové a L. Hrzala Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské praxe. Význam této stati spočívá v tom, že vytyčuje některé otázky, jejichž dořešení umožňuje dále rozvinout vymezení obsahu a rozsahu pojmu běžné vědomí.

Podle Š. Čá-pové a L. Hrzala „můžeme vymezit rozsah a obsah běžného vě-domí jako veškerou duchovní činnost člověka, který při zpracování skutečnosti a hodnocení vlastní zkušenosti neužívá vědeckých metod, vědecké organizace poznání ani specifických prostředků umělecké tvorby.

Vědeckých metod a vědecké organizace poznání či prostředků umělecké tvor-by užívá pouze nevelké procento lidí — specialistů profesionálně se zabýva-jících tímto druhem činností. Používají jich přitom pouze v oblasti své specia-lizace, v ostatních druzích své duchovní činnosti užívají prostředků běžného vědomí. Tato skutečnost je samozřejmým důsledkem rozvoje vědeckého pozná-ní a jeho specializace, právě tak jako profesionalizace umění. Zároveň s rychlým růstem vědeckého poznání roste i úroveň racionální, kognitivní stránky běž-ného vědomí. Problémy, které byly před několika desetiletími předmětem vě-deckého bádání, se v podobě prakticky použitelných závěrů staly samozřejmým obsahem běžného vědomí současníků. V žádném případě však nelze považovat růst úrovně znalostí v běžném vědomí, absorpci vědou získaných poznatků za proces stírání rozdílů mezi běžným a teoretickým vědomím“ [Čá-pová-Hrzal 1986 : 473—474]. Podle Š. Čá-pové a L. Hrzala je běžné vědomí založené na po-znání, které je pro příslušný subjekt bezprostředně významné a užitečné. K výše uvedenému rozboru je nutno poznamenat, že Š. Čá-pová a L. Hrzal nevymezují obecný pojem běžné vědomí, ale socialistické běžné vědomí.

Obsah a rozsah obecného pojmu běžné vědomí a běžné vědomí zemí reál-ného socialismu je třeba odlišovat od pojmu socialistické běžné vědomí (chá-paného jako takové). To je dáno zejména tím, že obsah obecného pojmu běžné vědomí a pojmu běžné vědomí zemí reálného socialismu je utvářen odlišnými podmínkami bytí, než je tomu u socialistického běžného vědomí. Tyto odlišnosti jsou dále i důsledkem toho, že do obsahu běžného vědomí a do běžného vědomí reálně existujících socialistických společností pronikají v modifikované podobě nejen ideje, které mají svůj původ v marxisticko-le-ninské teorii, přírodních a technických vědách, jak je tomu u pojmu socia-listické běžné vědomí, ale do jejich obsahu pronikají z teoretického vědomí i duchovní útvary nevědeckých teorií. Ve své stati nezaujímají L. Hrzal a Š. Čá-pová stanovisko k otázce, zda nemarxistické společenské vědy a nevě-decké ideologie jsou založeny na užívání vědeckých metod a vědecké organi-zaci poznání. Jsme toho názoru, že nemarxistické společenské vědy užívají či mají tendenci užívat vědecké metody a vědeckou organizaci poznání zpravidla tehdy, když zkoumají neideologický obsah problematiky, která je předmětem jejich zkoumání; ideologický obsah nemarxistických společenských věd je za-ložen na užívání pseudovědeckých metod a pseudovědecké organizaci poznání. Nevědecké ideologické teorie „poznávají“ skutečnost prizmatem třídních zájmů příslušných tříd na základě pseudovědeckých metod a pseudovědecké organi-zace poznání a některé jejich formy (náboženství) nahrazují vědecké metody poznání vírou. Nejen nemarxistické společenské vědy, ale i nevědecké ideolo-gické teorie patří do teoretického vědomí a do běžného vědomí pronikají ně-které jejich ideje ve formě zjednodušených představ o skutečnosti, jevových formách poznání apod., které běžné vědomí využívá způsobem jemu vlastním.

Označení běžné vědomí používá pro reálné (reálně existující) vědomí (7)

(7) Pojem, pro který F. Zich používá označení běžné vědomí, má v jeho pojetí

F. Zich. I když pojem reálné vědomí vymezuje správně a naše námitky nejsou obsahového, ale terminologického rázu, máme pochybnosti o vhodnosti tohoto označení. Je totiž nutno vzít v úvahu, že řada sovětských badatelů, jakož i někteří naši autoři používají pojem běžné vědomí jako protiklad teoretického či vědeckého vědomí. Uvážíme-li, že v současné době je obsah pojmu „běžné vědomí“ nedořešen a má diskusní povahu, může Zichovo užívání termínu běžné vědomí pro reálné vědomí přispět k prohloubení nejasností spojených s řešením této problematiky.

Z toho, co bylo řečeno o teoretickém a běžném vědomí vyplývá, že běžné vědomí nelze ztotožňovat s reálně existujícím vědomím, které má jak rovinu teoretického, tak i běžného či empirického vědomí. Pokud bychom omezili výzkum našeho společenského vědomí na zkoumání běžného vědomí, zkoumali bychom pouze jeho část. Zaměřit výzkum společenského vědomí tímto směrem by bylo proto zcestné, neboť naše společenská praxe potřebuje poznat celkovou povahu vědomí naší společnosti se zvláštním zřetelem ke stupni pronikání teoretického vědomí do myšlení našich pracujících a k růstu jejich společenské aktivity.

* * *

Jednou z klíčových otázek struktury společenského vědomí a jejich rovin je otázka obsahu pojmu sociální psychologie a jejího místa ve společenském vědomí. Správně zodpovězení této otázky má i nemalý význam pro zkoumání společenského vědomí, jeho procesů a stavů za pomoci sociologicko-empirických výzkumů.

Klasikové marxismu nepoužívali termínu sociální psychologie, i když z některých jejich výroků — zejména Leninových — lze soudit, že si byli vědomi důležitosti role psychiky v sociálních procesech. V marxistické literatuře použil poprvé termínu sociální psychologie italský propagandista marxismu A. Labriola; tento termín začal pak používat a rozvíjet G. V. Plechanov.

Všimněme si blíže místa sociální psychologie ve společenském vědomí.

Předně je důležité si uvědomit, že ne celá psychologie („psychično“) tvoří součást vědomí. Z Rubinštejnova výkladu rozsahu pojmů vědomí a psychologie (psychiky) vyplývá, že pojem „vědomí nepokrývá celou psychickou činnost člověka“ [Rubinštejn 1961 : 241]. „Oblast psychična, jež do vědomí nespadá, tvoří psychické jevy fungující jako signály, které však nejsou obrazy, na jejichž základě by byly uvědomovány předměty“ [Rubinštejn 1961 : 241].

Pro určení místa sociální psychologie ve struktuře společenského vědomí má klíčový význam odpověď na otázku, zda obsah sociální psychologie tvoří i ideje a názory či pouze duchovní útvary, které leží na nižší duchovní úrovni než myšlenky.

Podle A. K. Uledova je v sovětské filozofické a sociologické literatuře často sdíleno pojetí, které z obsahu sociální psychologie vylučuje myšlenky a názory. Toto pojetí je obsaženo v následující definici: „Společenskou psychologii nazýváme souhrn citů, nálad, emocí, návyků, zaměřenosti vůle, zvyků a zvláštních rysů charakteru, vznikajících u daného velkého kolektivu lidí na základě společných sociálně ekonomických podmínek jejich života“ [Mark-

tento obsah: „... reálné vědomí sociálních nositelů označujeme jako běžné vědomí“ [Zich 1986 : 436]. „Aktuální (běžné) vědomí určitého nositele (pospolitosti) zahrnuje tedy vždy v té či oné míře všechny relativně samostatné útvary společenského vědomí, tj. jeho druhy či formy. Zahrnuje rovněž všechny úrovně společenského vědomí, tj. společenskou psychiku, empirické a teoretické vědomí či sféry, tj. podle A. K. Uledova společenská psychologie jako masové vědomí, ideologie jako sebevědomí společnosti, věda jako obecný duchovní produkt společenského vývoje“ [Zich 1985 : 36—37].

sistsko-leninskaja filosofija 1965 : 443, cit. podle A. K. Uledova 1973 : 169]. „Jak je zřejmé z uvedené definice, společenská psychologie, podle názorů autorů knihy, zahrnuje různorodé duchovní útvary, které leží na nižší úrovni než ideje a názory. Proti takovému chápání společenské psychologie jsou sice námitky, je však nejrozšířenější ve filozofické a sociologické literatuře“ [Uledov 1973 : 169].

Rada autorů však chápe pojem sociální psychologie mnohem širěji. Tak například F. V. Konstantinov vymezuje pojem sociální psychologie takto: „Společenská psychologie je souhrn citů, nálad, prožitků, myšlenek, iluzí, zvyků, návyků, charakterových rysů lidí dané třídy či společnosti, které živelně vznikají ve vědomí lidí v souvislosti s bezprostředními podmínkami jejich materiálního života“ [Konstantinov a kol. 1952 : 673]. V podstatě shodně definuje sociální psychologii i I. A. Selezněv; od předchozího pojetí se však liší tím, že výše uvedenou definici rozšiřuje o tezi, že „společenská psychologie je nižší rovinou vědomí“ a že „je uvědomováním si společenských vztahů na úrovni běžného vědomí mas“ [Selezněv 1976 : 22]. Také B. D. Parygin nesehlasí s omezováním sociální psychologie na city, nálady, emoce, návyky atd. a zdůrazňuje, že zahrnuje také ideový obsah.

Všimněme si, jak řeší otázku místa psychologie ve vědomí S. L. Rubinštejn, který patří k nejvýznamnějším sovětským psychologům a filozofům. Z Rubinštejnova pojetí, které je založeno na vysoce fundovaném studiu a znalostech této problematiky, vycházíme i my při řešení obsahu sociální psychologie a jejího postavení ve vědomí.

S. L. Rubinštejn člení vědomí na psychickou rovinu a na rovinu, která zahrnuje abstraktní myšlení. Přesto, že chápe obě tyto složky v dialektické jednotě a ukazuje na jejich těsnou souvislost v procesu poznání, činí mezi nimi obsahový rozdíl [Rubinštejn 1967 : 11—33, 264—400].

Obsah psychologie je dán vymezením předmětu jejího zkoumání. „Předmětem psychologického zkoumání je myšlení individua v příčinné závislosti v procesu myšlení na podmínkách, v nichž k němu dochází. Psychické zákony jsou zákony myšlení jako procesu, jako myšlenkové činnosti individua; určují průběh jeho myšlení v zákonitě (příčinné) závislosti na podmínkách, v nichž se děje myšlenkový proces. Logika pak formuluje ty vzájemné vztahy myšlenek (produktů myšlenkové činnosti), které existují tehdy, když je myšlení adekvátní svému subjektu — bytí, objektivní realitě“ [Rubinštejn 1961 : 48].

Rubinštejnovo vymezení rozsahu a obsahu pojmu psychologie, které zahrnuje nejen pocity a nálady, ale i myšlenky o smyslových obrazech [Rubinštejn 1961 : 48; 229] a jeho členění na psychologickou rovinu a rovinu abstraktního myšlení, do níž myšlenková činnost svými produkty — pojmy — přechází, má platnost nejen pro oblast individuální psychologie, ale i sociální psychologie.

Z gnozeologického hlediska jsou poznatky i sociální psychologie, založené na smyslovém vnímání skutečnosti, uskutečňované prostřednictvím počitků, vjemů apod. Výsledkem tohoto procesu jsou smyslové obrazy předmětů a myšlenky o nich, které vznikají u daného velkého kolektivu lidí na základě společných sociálně ekonomických podmínek jejich života. Podle Rubinštejna je smyslové vnímání spojeno s řečí (se slovy, které jsou označením objektu, jež smyslové vnímání odráží) a se schopností jistého stupně zobecnění a rozlišování podstatného od méně podstatného, což se odráží i v úrovni myšlení, která se odlišuje od teoretického (abstraktního) myšlení. Z tohoto pojetí tudíž vyplývá, že sociální psychologie zahrnuje nejen „různorodé duchovní útvary ležící na nižší úrovni než ideje a názory“, ale i myšlenky, „tj. ideje a názory“.

Z Rubinštejnova členění procesu poznání na psychologické a abstraktní (teoretické) nelze činit závěr, že lze sociální psychologii redukovat na nižší rovinu vědomí, nebo že ji lze ztotožňovat s „běžným vědomím“. To proto, že smyslové vědomí prostupuje i teoretické vědomí mimo jiné i tím, že do pojmového zobecnění je zpravidla přimíšena smyslová generalizace.

Nejcharakterističtější funkcí sociální psychologie je její emocionální, volní funkce, podněcující lidi k činnosti při řešení praktických úkolů. „...společenská psychologie je vpletena do praktické činnosti lidí. Tím se liší od ideologie a vědy jako produktů duchovní výroby, vystupujících ve formě teorie, ve formě vědění. Cílem funkcí společenské psychologie, vpletených do tkáně praktické činnosti lidí, je ztělesnění přesvědčení, orientací a jiných sociálně psychologických útvarů v reálných vztazích, v chování lidí. To se týká funkcí adaptace, komunikace, regulování vztahů a jiných funkcí vlastních společenskému vědomí jako celku [Uledov 1973 : 189].

* * *

Všimněme si ještě stručně problematiky stavů společenského vědomí a veřejného mínění. Reálné vědomí socialistické společnosti je dynamickým procesem, jehož jednotlivá stadia vývoje se mohou od sebe značně lišit. Tato stadia je možno osvětlit za pomoci analýzy a syntézy stavů společenského vědomí.

Stav společenského vědomí vymezuje A. K. Uledov takto: „Stavem společenského vědomí obvykle chápeme nikoli prostý souhrn určitých idejí a názorů, představ a citů, ale takovou jejich konstelaci, kdy jedny z nich zaujímají dominující postavení ve vědomí a pronikají všechen jeho obsah. Ve skutečnosti bývá vědomí té nebo oné společnosti proniknuto určitými idejemi (politickými, filozofickými, mravními atd.) a v souvislosti s tím nabývá určité specifičnosti“ [Uledov 1973 : 266]. „Naladění a zaměření vědomí pod vlivem idejí a názorů, jež v něm dominují, představ a citů, tvoří specifickou zvláštnost stavů společenského vědomí“ [Uledov 1973 : 266]. Jedním ze stavů společenského vědomí je veřejné mínění.

Podle A. K. Uledova je v SSSR běžně používána definice, „podle níž je veřejné mínění jedním ze stavů společenského vědomí“ [Uledov 1973 : 51]. Veřejné mínění jako jeden ze stavů společenského vědomí vyjadřuje ideje, názory, city a nálady společnosti či sociálních skupin, které v příslušném časovém úseku pronikají celým obsahem společenského vědomí a dodávají mu určitou kvalitu. Považujeme za důležité ujasnit si, v jakém vztahu je k veřejnému mínění (jako duchovnímu útvaru) společenské jednání lidí a jejich společenská aktivita, neboť „veřejné mínění se projevuje nejen prostřednictvím hodnotících soudů lidí, sociálních společenství, ale i prostřednictvím jejich jednání a činů“ [Medveděv 1983 : 254]. Nutno si totiž uvědomit, že v případě, že budeme sdílet názor, že obsah veřejného mínění tvoří nejen názory a hodnotící soudy lidí, ale i jednání a činy, jejichž prostřednictvím se veřejné mínění projevuje, přecházíme na stanovisko, podle něhož je veřejné mínění nejen duchovním útvarem společenského vědomí, nýbrž obsahuje i některé složky společenského bytí. Povahu duchovního útvaru si veřejné mínění zachová pouze v případě, že do jeho obsahu nebudou zahrnuty všechny aspekty jednání a aktivit lidí, jejichž prostřednictvím se veřejné mínění projevuje, ale jen subjektivní stránka příslušného jednání a činností lidí. Toto stanovisko zaujal i A. K. Uledov, když zdůvodňoval duchovní povahu veřejného mínění; v této souvislosti vyslovil i odmítavé stanovisko k názoru M. J. Kovalzona, podle něhož veřejné mínění překračuje rámec společenského vědomí, neboť zahrnuje i některé složky společenského bytí [Uledov 1973 : 274—275].

S názorem, že obsah pojmu veřejné mínění tvoří nejen ideje, city a hodno-

tíci soudy společnosti a společenských skupin, nýbrž i subjektivní stránka příslušného jednání lidí, lze souhlasit. Nicméně je nutno konstatovat, že usku-
tečnění výzkumu veřejného mínění, který by byl zaměřen pouze na zkoumání
vědomí a respektoval přitom tezi, že veřejné mínění se projevuje i v aktivitě
lidí, bylo by spojeno se značnými obtížemi. Nelze vyloučit, že i pro výzkum
veřejného mínění má oprávnění Uledovova úvaha, kterou vyslovil ve své práci
Společenská ideologie a psychologie, kde se mimo jiné uvádí, že používání
pojmu společenské vědomí pro všechny situace je nedostatečné a přináší řadu
obtíží. Bylo by proto užitečné uvážít, zda by nebylo vhodné založit sociolo-
gický výzkum veřejného mínění na Uledovově pojmu „vědomí společnosti“. Takto
pojatý sociologický výzkum veřejného mínění by umožnil překonat
tradiční pojetí těchto výzkumů, které se zpravidla zaměřují pouze na zjiš-
ťování názorů či mínění společenských skupin, a to odtrženě od společenské
aktivity nositelů příslušných názorů a postojů, a umožňoval by zkoumat názo-
rovou složku veřejného mínění lidí v jednotě s jejich jednáním a společenskou
aktivitou.

* * *

V mnohostranném procesu rozvíjení socialistické společnosti zaujímá důle-
žité místo formování socialistického vědomí a jeho aktivní vliv na všechny
sféry společenského života. To platí zejména v etapě budování rozvinutého
socialismu, v níž se naše společnost nachází. Aby mohlo společenské vědomí
svou roli vůči společnosti adekvátně plnit, je nezbytné nejen dále rozvíjet
proces formování socialistického vědomí našeho lidu, nýbrž i prohloubit vě-
decké poznání vědomí, jeho struktury a zejména těch jeho složek, které mají
stále ještě diskusní povahu. Zvýšená úloha vědomí v naší společnosti byla
zdůrazněna i v Politické zprávě ÚV KSČ, kterou přednesl na XVII. sjezdu
G. Husák. „V současné době, kdy se mobilizace tvůrčích sil lidu stává
určující podmínkou dalšího rozvoje vpřed, klade strana na ideologickou práci
zvýšené nároky. V jejím zaměření je třeba spolu s trvalou orientací na svě-
tonázorovou, morální a pracovní výchovu usilovat o pochopení strategického
kursu naší hospodářské politiky. Nezbytnost urychleného přechodu naší
ekonomiky na cestu intenzifikace — to je vpravdě revoluční úkol, který je
v dnešní době svým historickým významem tak závažný, jako byla v minulosti
socialistická industrializace a kolektivizace zemědělství. Je to úkol, který je
spjat s velkým zápasem za změnu myšlení a celkové psychologie člověka“
[Politická 1986 : 29].

Citovaná literatura

- Brychnáč, V. — Čechák, V.: *K otázce formování socialistického vědomí*. Tvorba 1985, č. 23.
Brychnáč, V. — Čechák, V.: *K problematice výzkumu utváření socialistického spo-
lečenského vědomí*. Sociologický časopis 1985, č. 6.
Brychnáč, V. — Čechák, V.: *Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum, for-
mování*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
Čáповá, Š. — Hrzal, L.: *Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské
praxe*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
Konstantinov, F. V. a kol.: *Historický materialismus*. Praha, Svoboda 1952.
Marx, K.: *Kapitál. I. díl*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1958.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 20*. Praha, Svoboda 1966.
Marksistsko-leninská filosofie. Moskva 1965.
Medveděv, V. A.: *Rozvinutý socialismus a otázky formování společenského vědomí*.
Praha, Svoboda-Pravda 1983.
Mužík, J.: *Marxismus-leninismus — ideový základ socialistického vědomí*. In. Mužík,
J. a kol.: *Dialektika formování socialistického uvědomění*. Praha, Panorama 1981.

- Mužik, J.: *Vědecký světový názor jako základ socialistického vědomí pracujících*. Odbory a společnost 1985, č. 2.
- Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu Komunistické strany Československa. In: *Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1986.
- Pomaizl, K.: *Ke kořenům a projevům nacionální omezenosti a nacionalismu v českém prostředí*. Nová mysl 1972, č. 10.
- Rubinštejn, S. L.: *Bytí a vědomí*. Praha, SPN 1961.
- Rubinštejn, S. L.: *Základy obecné psychologie*. Praha, SPN 1967.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Seleznev, I. A.: *Válka a ideologický boj*. Praha, Naše vojsko 1976.
- Tugarinov, V. P.: *Filozofia vedomia*. Bratislava, Pravda 1974.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
- Uledov, A. K.: *Общественная психология и идеология*. Москва, Мысль 1985.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1978.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Zich, F.: *Současný stav rozvoje socialistického politického vědomí pracujících*. Odbory a společnost 1985, č. 2.
- Zich, F.: *Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti*. Sociologický časopis 1968, č. 5.

Резюме

К. Кара: К проблематике общественного сознания

Основным содержанием статьи является попытка освещения некоторых основных понятий проблематики общественного сознания.

В статье особое внимание обращается на определение содержания и объема понятий общественное сознание, социалистическое сознание и социалистическая сознательность. Подчеркивается, что при определении классового содержания социалистического сознания необходимо избежать двух противоположных ошибок. Во-первых, социалистическое сознание нельзя сводить лишь к сознанию рабочего класса, ибо его социально-классовое содержание шире, во-вторых, необходимо иметь в виду руководящую позицию сознания рабочего класса в социалистическом сознании. От понятия социалистическое сознание отличается понятие реальное сознание социалистических стран, выражающее, в первую очередь, состояние изменений по направлению к формированию социалистического сознания, и состояние преодоления разных пережитков прошлого и новых отрицательных явлений в сознании и образе жизни людей, которые пока не смогли преодолеться.

Значительную часть статьи создает проблематика плоскостей сознания. Здесь определяется, в первую очередь, содержание понятий теоретическое, эмпирическое и бытовое сознание и освещается их взаимосвязь. Теоретическое сознание характеризуется как внутренне противоречивое. Одним из его основных аспектов является то, что оно стремится выявить сущность и закономерности развития явлений; его второй основной аспект образует его ненаучная сторона (ненаучная часть общественных наук и ненаучная идеология). В работе отличается общее понятие теоретическое сознание от понятий теоретическое сознание социалистических стран и социалистическое теоретическое сознание. Аналогичное различие проводится и в случае эмпирического и бытового сознания. Особое внимание обращается на объем и содержание понятия социальная психология и на ее место в общественном сознании; указывается на то, что наиболее характерной функцией социальной психологии является ее волевая функция, стимулирующая людей на деятельность при решении практических задач. В статье освещается и проблематика состояний общественного сознания и общественного мнения.

Составной частью изложения разных аспектов общественного сознания является критический анализ некоторых мнений, относящихся к этой проблематике.

Summary

K. Kára: On Some Problems of Social Consciousness

The present paper is particularly concerned with an attempt to throw light upon some principal concepts relating to the problem area of social consciousness.

Paramount attention is devoted to the definition of the content and range of the concepts of social consciousness, socialist consciousness and socialist awareness. In determining the class content of socialist consciousness, stress is laid on the necessity to avoid two contradictory errors: on the one hand, socialist consciousness cannot be reduced to working-class consciousness in view of the broader social-class content of the former; on the other hand, it is necessary to have consideration for the leading position of working-class consciousness in socialist consciousness. Distinction is made between the concept of socialist consciousness and that of the real consciousness of socialist countries. The latter serves to express in the first place the state of changes affecting the formation of socialist consciousness and the state of overcoming various anachronisms as well as negative phenomena newly arising in the people's consciousness and way of life which, for the time being, it has been impossible to overcome.

An important part of the paper discusses problems of the levels of consciousness. The content of the concepts of theoretical, empirical and current consciousness is defined here and their interrelations are elucidated. Theoretical consciousness is characterized as internally contradictory. One of its fundamental aspects is its endeavour to disclose the substance and laws of the development of phenomena, another is its unscientific aspect (the unscientific component of social sciences and unscientific ideology). The general concept of theoretical consciousness is distinguished from concepts of the theoretical consciousness of socialist countries and socialist theoretical consciousness. A similar distinction is also made in the case of empirical and current consciousness. Special attention is devoted to the range and content of the concept of social psychology and its place in social consciousness. The volitional function of social psychology is shown to be its most characteristic function: it stimulates people's activity in solving practical tasks. The paper also elucidates problems of the states of social consciousness and public opinion.

A critical analysis of some views referring to this problem area forms a part of the interpretation of various aspects of social consciousness.